

فصلنامه علمی ادبیات عرفانی دانشگاه الزهراء (س)

سال سیزدهم، شماره ۲۵، تابستان ۱۴۰۰

مقاله علمی - پژوهشی

صفحات ۳۸-۹

بحر المحبة فی اسرار المودة

تفسیری ادبی - عرفانی از سوره یوسف علیه السلام و ناگفته‌هایی درباره آن^۱

محبوبه شمشیرگرها^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۱۳

چکیده

بحر المحبة فی اسرار المودة از جمله تفاسیر صوفیانه به زبان عربی است که در آن، سوره یوسف همراه با برخی نکات، اشارات، اقوال و حکایات عرفانی در ساختار و نثری ساده و دلنشین تفسیر شده است. محتوای جذاب و اهمیت این اثر موجب ارائه چهار ترجمه از آن در سده اخیر شده، اما با وجود این، هنوز تصحیحی انتقادی از آن در دست نیست و حتی نشانی از تلاشی جدی در پی شناخت دقیق اثر و نیز مؤلف، زمان تألیف، خاستگاه، نحوه شکل‌گیری و نیز جایگاه آن در سنت تفسیرنگاری عرفانی یافت نمی‌شود. این تفسیر با رویکرد عملی در عرفان و ملتزم به شریعت و اخلاق، در بستر سنت تفسیری صوفیان در سده‌های نخست اسلامی و پیش از قرن هفتم به نگارش آمده است. بحر المحبة فی اسرار المودة که نسخه‌های متعددی از آن در ایران موجود است، گاه به ابوالفتح احمد غزالی و گاه به برادر بزرگ‌ترش ابو حامد محمد نسبت داده شده، اما گویا هر دو نسبت خطاست. به نظر می‌رسد صبغه این اثر، تدوینی و حاصل گردآوری و شاید ترجمه برخی روایات و اقوال فارسی

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/JML.2021.36497.2213

۲. استادیار زبان و ادبیات فارسی، گروه پژوهش‌های ایران‌شناسی و اسلام‌شناسی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، تهران، ایران. mah.shamshirgarha@yahoo.com

مندرج در تفاسیر متقدم اسلامی به ویژه انیس المریدین و شمس المجالس، انیس المریدین و روضة المحبین و قصه یوسف باشد که حدود چهار یا پنج قرن پیش و به زبان عربی به تألیف درآمده است. نوشتار پیش رو، ضمن بررسی متن اثر با توجه به چندین نسخه موجود، از تحلیل محتوای فهرست‌های نسخ خطی، تفاسیر سده‌های متقدم و نیز پژوهش‌هایی که تاکنون در این موضوع به نگارش درآمده، حاصل شده است.

واژه‌های کلیدی: تفسیرهای قرآن، تفسیرهای عرفانی، ادبیات کلاسیک،

سوره یوسف.

۱- مقدمه

تفسیرهای عرفانی در سنت تفسیرنگاری مسلمانان، قدمتی دیرینه دارند. در این آثار که از همان دهه‌های نخست اسلامی شکل گرفته است، سعی بر آن بوده تا با تکیه بر رمزی انگاشتن کلام خدا، مراد حقیقی و مفهوم باطنی آیات قرآن درک و بیان شود. از این رو، در کنار انواع تفسیرهای کلامی، ادبی، فقهی، فلسفی، علمی، سیاسی و اجتماعی قرآن کریم^۱، مفسران و عارفان بزرگی از گذشته تاکنون با اهتمام بر گذر از قرائت لفظی و ظاهری به سوی قرائت استعاری و باطنی کلام وحی، تفاسیری با رویکرد درونی و عرفانی به آیات قرآن پدید آورده‌اند.^۲ گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

از این منظر، برخی آیات کلام الهی به دلیل ظرفیت بیشتر در حمل نکات، اشارات و تعبیرهای صوفیانه، بیش از سایر بخش‌های قرآن، مورد توجه عرفا قرار گرفته‌اند. گذشته از آیات پراکنده‌ای که بارها از منظر عرفان تأویل و تفسیر شده‌اند، اگر بنا بر تعیین سوره‌ای مجزا باشد که یکسره از این دیدگاه به آن توجه شده، شاید بتوان این ویژگی را مختص سوره یوسف دانست که به «احسن القصص» مشهور است. ساختار کاملاً روایی و داستانی و نیز مضمون غالب عشق و محبت، دو عامل اصلی اقبال مفسران عارف به این سوره به‌شمار می‌آیند؛ چرا که اساس و خمیرمایه عرفان چیزی جز محبت نیست. ضمن آنکه، برخورداری این سوره از مضامین رایج در آموزه‌های عرفانی نظیر رؤیا، کشف و شهود، ولایت، انسان کامل، تقدیر

الهی، چشم‌پوشی از خواهش‌های نفسانی و نیز مفاهیم اخلاقی و تربیتی نظیر اطاعت از پدر و مادر، دنیاگریزی، نیکی و خدمت به خلق، دوری از حسدورزی و دروغ‌گویی، موجب شده است که متصوفه و عرفا به‌طور خاص به این سوره توجه کنند.

از این جهت است که صرف‌نظر از تفاسیر عرفانی کامل در سنت تفسیرنگاری اسلامی نظیر تفسیر طبری، تفسیر کبیر فخر رازی، *روض الجنان و روح الجنان* ابوالفتوح رازی، *لطائف الاشارات* قشیری، *کشف الاسرار و عده الابرار* رشیدالدین فضل‌الله میبیدی، *تاج التراجم فی تفسیر القرآن للاعاجم اسفراینی*، *عرائس البیان فی حقائق القرآن* روزبهان بقلی شیرازی، تفسیر سورآبادی، *غرائب القرآن* نظام نیشابوری^۳، به‌طور خاص چندین تفسیر فقط در شرح این سوره شکل گرفته است؛ نظیر *قصه یوسف (جامع الستین للطائف البساتین)* از احمد بن محمد بن زید طوسی^۴، *انس المریدین و روضة المحبین* از ابونصر احمد بن محمد بخاری^۵، *انیس المریدین و شمس المجالس* از مؤلفی نامعلوم^۶، *حدائق الحقائق* معین‌الدین فراهی^۷. همچنین لازم است در این مجال از *کشف الارواح* جمال‌الدین محمد جمالی اردستانی و *منظومه اسرار العشق* اسدالله ایزدگشسب، و نیز منظومه‌هایی متعدد با عنوان یوسف و زلیخا از شاعرانی نظیر جامی یاد کرد که در کنار آثار منثور، به شرح منظوم این قصه پرداخته‌اند.^۸

یکی از تفاسیری که به‌طور خاص شرح این سوره را مد نظر دارد، *بحر المحبته فی اسرار الموده* به زبان عربی است که در اغلب نسخه‌های موجود و نیز در فهرست‌های نسخ خطی، به محمد یا احمد غزالی منسوب است. این اثر ناشناخته نیست. با وجود آنکه حاجی خلیفه، نامی از آن به میان نیاورده، اسماعیل پاشا در *هدیه العارفین* ذیل احمد غزالی، از این اثر نام برده است (بغدادی، ۱۳ق، ج ۱: ۸۳). مشار نیز در فهرست خود، ردیف ۲۰۵، و همچنین بدوی در *مؤلفات الغزالی* ذیل مدخل شماره ۱۲۳ با عنوان «تفسیر سوره یوسف و قصه یوسف علیه السلام» از این تفسیر نام برده‌اند (مشار، ۱۳۴۴: ۱۱۸؛ بدوی، ۱۹۷۷: ۲۹۶-۲۹۷). در فهرست‌های اخیر نیز این اثر در تفسیر سوره یوسف و عمدتاً منتسب به یکی از دو برادر غزالی ملاحظه می‌شود (درایتی، ۱۳۹۰، ج ۵: ۱۳۹-۱۴۱). همچنین *بحر المحبته* بارها به فارسی ترجمه شده است. با وجود این، اثر مذکور کمتر مورد توجه جدی و شناخت تحلیلی قرار گرفته است؛ تا جایی که در حال

حاضر حتی تصحیح انتقادی آن در دست نیست.^۹ نوشتار پیش رو در راستای شناختی نسبتاً همه‌جانبه از این اثر و در پاسخ به پرسش‌های زیر به نگارش درآمده است.

۱. ویژگی‌های بحر المحبة فی اسرار المودة از حیث زبان، ساختار و محتوا چیست؟

۲. فراوانی و توزیع جغرافیایی نسخه‌های این اثر و نیز چند و چون ترجمه‌های موجود آن به زبان فارسی چگونه است؟

۳. جایگاه این تفسیر در سنت تفسیرنگاری اسلامی و سیر تحول تفاسیر سوره یوسف چگونه تعریف می‌شود؟

۴. نسبت این متن با برخی تفاسیر سده‌های نخست اسلامی چگونه است؟

۵. آیا می‌توان از درک این رابطه، و نیز سایر قرائن برون‌متنی، به شناخت خاستگاه، زمان، مکان و نحوه تألیف این اثر دست یافت؟

۲- پیشینه پژوهش

درباره بحر المحبة فی اسرار المودة جز اشاراتی کوتاه ذیل مدخل‌های فهرست‌نویسان نسخ خطی، تنها پژوهش موجود، پایان‌نامه کارشناسی ارشد ایران‌منش (۱۳۹۱) در رشته علوم قرآن و حدیث است. ایران‌منش در «روش‌شناسی تفسیر بحر المحبة احمد غزالی» بدون تعرض به دست‌نوشته‌های این اثر و اظهار نظر فهرست‌نویسان نسخ خطی و نیز بدون تردید جدی درباره این اثر به‌ویژه از حیث مؤلف و نحوه شکل‌گیری، با رویکردی کاملاً درونی و فارغ از رابطه متن با سایر متون هم‌موضوع، به معرفی احمد غزالی (مفسر)، ویژگی‌های متن و روش ابوالفتح در این تفسیر صوفیانه پرداخته است.^{۱۰} گفتنی است این پایان‌نامه اخیراً در قالب کتابی با نام پیر طوس؛ غزالی و بحر المحبة، کارنامه و روش به نام عبدالوهاب شاهرودی منتشر شده است.^{۱۱}

۳- بحر المحبة فی اسرار المودة

بحر المحبة فی اسرار المودة از جمله تفاسیر عرفانی به زبان عربی است که در آن، سوره یوسف در قالبی داستانی و با استفاده از اشارات و حکایات عرفانی، به روشی ساده و دلنشین تفسیر شده است. چنانکه از مقدمه برخی نسخه‌های موجود بر می‌آید، وجه تسمیه این اثر برخوردار از آن از رموز و اسرار مودت و محبت است. در مقدمه مذکور چنین آمده که

خداوند محبوب، از شدت علاقه به پیامبر اسلام (ص)، سوره یوسف را که حاوی رموز و اسرار مودت و محبت است، بر ایشان نازل کرد و به حکم «كنت كنزاً مخفياً فاحببت أن اعرف فخلقت الخلق لكي اعرف»، محبت و مودت را علت ظهور و بروز موجودات قرار داد: «وَمِنْ أَسْمَائِهِ تَعَالَى الْمَحْبُوبُ وَلِهَذَا وَصَفَ نَبِيَّهٖ وَرَسُولَهُ وَأَكْرَمَ خَلْقَهُ وَأَحَبَّهُم بِالْحَبِيبِ وَخَاطَبَهُ لِكَلِمَةِ الْمِعْرَاجِ: بِنَعْلَيْكَ شَرَّفَ يَا مُحَمَّدُ حَضْرَتِي وَأَنْتَ حَبِيبِي مِنْ جَمِيعِ الْخَلَائِقِ. وَمِنْ شِدَّةِ مَحَبَّتِهِ لَهُ وَكَثْرَةِ مَوَدَّتِهِ إِيَّاهُ أَنْزَلَ عَلَيْهِ سُورَةَ يُوسُفَ، لِمَا فِيهِ مِنْ رُمُوزِ الْمَحَبَّةِ وَأَسْرَارِ الْمَوَدَّةِ».

از این رساله بر اساس نسخه‌های موجود و فهرست‌های آنها، به‌ندرت با عنوان دیگری نیز یاد شده است: درایتی از سه عنوان «سر العالمین فی تفسیر سوره یوسف»، «بحر المحبة فی اسرار المودة فی تفسیر سوره یوسف»، و «احسن القصص» یاد می‌کند (درایتی، ۱۳۹۰، ج ۵: ۱۳۹-۱۴۱؛ بدوی، ۱۹۷۷: ۲۹۶-۲۹۷).

نویسنده از طریق تفسیر این سوره، ماجرای زندگی این پیامبر الهی را از ایام کودکی تا پایان زندگی روایت می‌کند. او پس از مقدمه‌ای کوتاه، به ترتیب آیات این سوره را از ابتدا ذکر می‌کند و حتی گاه با عبور از ترجمه‌ای هر چند کوتاه، پس از شرحی مختصر درباره هریک، با بیان لطایف و اشارات عرفانی و اخلاقی و حتی شرعی، مضمون‌هایی صوفیانه و دلکش می‌آفریند. او همچنین به تناسب هر یک از آیات، کلام خود را با احادیث پیامبر اسلام و اقوال علما و متصوفه، و حکایاتی عرفانی و تاریخی از اهل تصوف و اولیای الهی همراه می‌کند. گاه بدان بسنده نمی‌کند و در میانه، جای به جای به تناسب موضوع، دریافت‌های مؤلف، اقوال و منقولات، احوالات و حکایات، و نیز اشعار فراوانی را تحت عناوینی نظیر «النکته»، «القصة»، «الحکایة»، «الاشارة» و «شعر» در مقام شهادت و زینت کلام به کار می‌گیرد.

۳-۱ نسخه‌های این اثر

از این اثر نسخه‌های زیادی در کتابخانه‌های مختلف ایران وجود دارد. بنا به فهرست‌های موجود نسخ خطی، نگارنده به نسخه‌ای کهن با اهمیت خاص و قدمتی قابل توجه برنخورد. کتابت همه نسخه‌های موجود، مربوط به سده‌های اخیر است و قدیمی‌ترین آنها به قرن یازدهم بازمی‌گردد. تعدد نسخه‌های موجود، می‌تواند حاکی از اهمیت این سوره و اقبال اهل

علم و معنا به آن باشد.^{۱۲} این اثر تاکنون سه بار - بدون احتمال بر کمترین تحقیق و توضیح درباره آن - به صورت سربی چاپ شده است که دو بار آن در بمبئی، یکی در سال ۱۸۷۶م و دیگری بدون ذکر سال نشر، و بار دیگر در تهران در سال ۱۳۱۲ به نام *احسن القصص* انجام گرفته است.

۳-۲ ترجمه‌های این اثر

در برخی فهرست‌های نسخ خطی، ذیل *مدخل انیس المریدین و شمس المجالس*، از آن به منزله ترجمه *بحر المحبة فی اسرار المودة* یاد شده است. *انیس المریدین* نیز از جمله تفاسیر عرفانی است که در آن، سوره مبارکه یوسف، با استفاده از روشی تأویلی، به نحوی شیرین و خوشایند و به زبان فارسی ساده تفسیر شده است. این متن که به حق باید آن را از گنجینه‌های ارزشمند و نمونه‌ای درخور توجه از میراث کهن فرهنگ و زبان فارسی و تفاسیر قرآنی دانست، به درستی شناخته نشده بود تا آنکه مدتی پیش، تصحیح و برای اولین بار منتشر شد. محتوا و ساختار این اثر که برخی کاتبان و فهرست‌نویسان آن را به خواجه عبدالله انصاری نسبت داده‌اند^{۱۳}، چنان به *بحر المحبة* شبیه است که موجب شده برخی آن را ترجمه این اثر یاد کنند.^{۱۴} اما با وجود شباهت‌های فراوان میان دو اثر به‌ویژه از حیث وجود روایات و حکایات همسان، بررسی‌های تطبیقی دو اثر و شناخت روابط بینامتنی میان آنها و سایر سده‌های نخست اسلامی، حاکی از کم‌دقتی در این تلقی است.^{۱۵}

اما گذشته از *انیس المریدین*، در سده اخیر چهار ترجمه از *بحر المحبة* به فارسی انجام و بدون هرگونه توضیح و حاشیه درباره اصل اثر و محتوای آن منتشر شده است. برای اولین بار، عالم شیعی معاصر، ابوالحسن فقیهی آیت‌الله زاده گیلانی، ترجمه‌ای را به فارسی با عنوان *اسرار عشق یا دریای محبت*، ترجمه *بحر المحبة فی اسرار المودة*، تفسیر سوره شریفه یوسف در سال ۱۳۲۵ منتشر کرد. این ترجمه همراه با اضافاتی به قلم مترجم است که با عبارت «مترجم گوید» متمایز است. ترجمه دوم از محمد موسوی خوانساری با عنوان *راز و نیاز؛ داستان حضرت یوسف*، ده‌ها سال پیش در قم، ترجمه سوم از مسعود انصاری با عنوان *حسن یوسف در تهران* و به همت نشر رسانش در سال ۱۳۸۲، و چهارمین آنها از ابوتراب

حسینی با عنوان *اسرار عشق؛ تفسیر عرفانی سوره یوسف* و به همت نشر کنکاش در اصفهان و در سال ۱۳۹۰ به چاپ رسیده است. در برخی از این ترجمه‌ها از تقید عین به عین به الفاظ پرهیز شده، اما مطالب و ساختار متن در قالب سیر داستان، حکایات، لطایف و اشارات عرفانی به فارسی برگردانده شده و در میان کلام، گاه افزودن شواهد شعری فارسی نیز بر دلنشینی آن افزوده است.

۳-۳ ویژگی‌های این اثر

در ادامه، به اختصار از برجسته‌ترین ویژگی‌های *بحرالمحبه* از حیث ساختار، نثر و سبک نگارش، روش تفسیری، رویکرد عرفانی و جایگاه آن در سنت تفسیرنگاری سده‌های متقدم، بدعت و تازگی بیان، التزام به نقل داستان، ورود اسرائیلیات و قصه‌سرایی و نیز مصادر و مآخذ مؤلف سخن می‌رود.

۳-۳-۱ ساختار و سبک ساده نگارش

این اثر، همچون دیگر متون و تفاسیر متقدم، کاملاً ساده و متناسب با اقبال عوام به نگارش درآمده است. جمله‌های کوتاه و رسا، و نثر روان و بی‌پیرایه کتاب از مهم‌ترین ویژگی‌های آن به‌شمار می‌آید. واژه‌های نادر و تعبیّرات و ترکیبات غریب و نامستعمل در *بحرالمحبه* جز به ندرت ملاحظه نمی‌شود. استفاده محدود نویسنده از آرایه‌های معنوی نظیر تشبیه، استعاره، کنایه، تلویح و ضرب‌المثل چنان است که ضمن افزودن بر زیبایی‌های متن، آن را دشوار و ناخوشایند نساخته است. هرچند گاه نویسنده از برخی آرایه‌های لفظی و عبارات مسجع و آهنگین آن هم در هنگام بیان نکات و اشارات عرفانی و اقوال دیگر عرفا بهره برده، اما نحوه و میزان این کاربرد هنری چنین نیست که به تکلف و اغلاق کلام انجامیده باشد؛ بلکه بر شیرینی و دلنشینی متن افزوده است. نمونه‌ای از این کاربرد زبانی را می‌توان در عبارات ذیل مشاهده کرد: «وَقِيلَ: بَدَنُ الْمُحِبِّ مَعَ الْأَحْبَابِ وَقَلْبُهُ يَمُرُّ مَعَ السَّحَابِ». و «فَوَا خَجَلْتَاهُ بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ، إِذْ يَقُولُ لَكَ: «عَبْدِي! أَوْجَدْتُكَ مِنَ الْعَدَمِ، وَأَكْرَمْتُكَ بِالذِّينِ الْمَحْمُودِ، وَقَرَّبْتُكَ مِنْ نَفْسِي بِالرُّكُوعِ وَالسُّجُودِ، وَمَنْحَتُ قَلْبِكَ الْمَعْرِفَةَ وَالْجُودَ، وَأَنْتَ بَرِّتَ مِنِّي، وَخَالَفْتَنِي وَعَصَيْتَ أَمْرِي وَارْتَكَبْتَ الْمَعَاصِيَ وَبِعْتَ دِينَكَ بِالْذُّنُوبِ وَأَوْقَفْتَ

الهُوَى، وَرَبَّيْتَ نَفْسَكَ بِالرَّبِّاءِ».

وجه دیگر سادگی این متن مانند سایر آثار سده‌های نخست اسلامی، به نحوه بیان اشارات، لطایف و حکایت‌های عرفانی، به منزله وجه نمایان و برجسته این متن مربوط می‌شود. طوری که وجود انبوه حکایت‌های تاریخی، تمثیلی، خیالی و اسطوره‌ای، در رابطه‌ای عرضی و به صورتی درهم‌تنیده و در کنار هم - نه به صورت طولی و تودرتو، همچون مثنوی معنوی - از مهم‌ترین ویژگی‌های محتوایی متن است. در سراسر اثر، فرایند انتقال بین عالم صورت و معنا، ظاهر و باطن و نیز تاریخ و تأویل، به سرعت و بدون تقید به علائم و نشانه‌هایی خاص صورت می‌پذیرد. روایات، حکایات، اقوال، اشعار، نکات و مواعظ بلافاصله یکی پس از دیگری بیان می‌شوند و نظر به تعداد زیاد و کوتاهی این حکایات و روایات، مدت حضور و دوام در هر یک از این عوالم بسیار کوتاه و گذراست.

۳-۳-۲ روش تفسیری نقلی

در این متن، تفسیری روایی از سوره حضرت یوسف با تأکید بر بیان اسرار و اشارات عرفانی آن ارائه شده است. نویسنده در واقع از طریق تفسیر نقلی این سوره، ماجرای زندگی این پیامبر الهی را شرح می‌دهد. او پس از ذکر هر آیه، گاه معنایی لفظی از آن ارائه می‌کند و گاه بدون آن، یکسره به بیان احادیثی از پیامبر، روایاتی از صحابه و تابعان و نیز اقوالی از مشایخ طریقت مشغول می‌شود. او در پی شرح ماجرای داستان حضرت یوسف، تقید به رعایت توالی آیات را در نظر دارد و از این جهت به نظر می‌رسد محدود مواردی که در آنها این ترتیب نادیده انگاشته شده، به دخالت‌های کاتبان مربوط باشد. البته جای خالی چندین آیه در طول تفسیر کاملاً مشهود است. هر چند افتادگی آنها نیز از سوی کاتبان چندان نامحتمل نیست، به‌خوبی پیداست که نویسنده در این اثر وجه خود را بر شرح آیاتی قرار داده که کاملاً در روایت ماجراهای زندگی حضرت یوسف نقش داشته باشند. برای مثال، از همین جهت است که اثری از آیات پایانی سوره نیست؛ آیاتی که محتوای آنها پس از اتمام قصه، به بیان اعتقادات راستین و لزوم درس‌گیری از عبرت‌های اقوام نخستین آمده و در خطاب پیامبر خاتم ذکر شده‌اند.

این اثر، اغلب به نقل روایات اکتفا کرده و جز به‌ندرت در پی نقد آنها برنیامده و از این جهت، رویکرد اجتهادی در سراسر متن تقریباً نایاب است. وجه غالب ذوقی - اثری تفسیر

موجب شده تا در آن - جز به ندرت - از طرح مباحث کلامی، فقهی و فلسفی خبری نباشد. در معدود استدلالات موجود نیز اساساً رویکرد ذوقی غلبه دارد.^{۱۶} این تفسیر، برخلاف برخی تفاسیر دیگر نظیر *روض الجنان و روح الجنان* و *کشف الاسرار و عدة الابرار*، از توجه به ظواهر قرآنی، جنبه‌های لفظی و شرح معنای لغات و تعبیرات، نکات صرفی و نحوی و اختلاف قرائت‌ها کاملاً به دور، و وجه غالب آن تمرکز بر قصه‌گویی و بیان اشارات، لطایف و حکایات عرفانی و اخلاقی است.^{۱۷}

به طور کلی در این اثر نیز مانند آثار مشابهی نظیر *قصه یوسف، انس المریدین و شمس المجالس، انس المریدین و روضة المحبین*، نویسنده در لابلای روایات داستانی تحت عنوان «القصه»، به تناسب موضوع، کلام خود را با آیات، احادیث، ایات و حکایات متعدد می‌آراید و نیز در میان آنها، با نکات و اشاراتی با عناوین «النکته» و «الإشارة» خواننده را به تعمق در زمینه‌های اخلاقی، عرفانی و دینی وا می‌دارد. استشهاد به آیات متعددی از سرار قرآن کریم و به تناسب موضوع از دیگر ویژگی‌های این اثر است.

۳-۳-۳ برجستگی رویکرد عملی در عرفان

نگاه عرفانی مفسر، به تبعیت از عرفان زمانه، بیشتر بر اخلاق و شریعت استوار است. در این دیدگاه، در کنار برجستگی وجه عشق و محبت به‌ویژه در بخش‌های مربوط به روایت عشق یعقوب و زلیخا به یوسف، رنگ توصیه به زهدورزی و شریعت‌مداری، توجه به عشق الهی، لزوم اطاعت از خداوند و مراقبت از مسیر بازگشت به او در مرگ و معاد، در بسیاری از لطایف، نکات، اشارات و حکایات مفسر نمایان است. نویسنده سعی دارد با دیدگاهی باطنی و رها از قید الفاظ آیات الهی، از سطح ظاهر بگذرد و به معنای حقیقی آیات راه یابد، اما یکسره غرق در باطن نشده و همواره با انذار، نما و نمودهایی از شریعت را در مقابل دیدگان خواننده به تذکر می‌گذارد؛ برخلاف تفسیرهای عرفانی پس از قرن هفتم که در پی ظهور دیدگاه‌های ابن عربی، از شریعت به سوی حقیقت میل کرده و رنگ و بوی عشق و فلسفه می‌گیرند.^{۱۸}

جایگاه این تفسیر صوفیانه را بایست در مراحل آغازین سنت تفسیرنگاری اسلامی جست و به دوره پیش از ظهور ابن عربی و دیدگاه‌های او مربوط دانست. از این پس با

برجستگی وجه نظری عرفان، اصطلاحات و مفاهیمی نظیر وحدت وجود و وحدت عاشق و معشوق که تاکنون چندان در قلمرو مفاهیم و اصطلاحات عرفا جای نداشت، در تفسیر ابن عربی و عرفای پس از او رواج می‌یابد. به‌طور خاص در سوره یوسف، نویسندگان تفاسیر متأخر، با گذر از ظاهر بسیاری از الفاظ و تعبيرات قصه، به معانی و مصادیق نمادین و رموز نهفته در این داستان اشاره می‌کنند. برای مثال، جمال الدین اردستانی، یوسف را نماد «سالک طریقت» می‌داند و رویدادها و حوادث قصه را با مراحل سیر و سلوک او تطبیق می‌دهد. حال آنکه بروز این مفاهیم در آثار سده‌های نخست که با رویکردی صوفیانه و کاملاً ساده به وجود آمده‌اند، جای ندارد.^{۱۹} بحر المحبة فی اسرار المودة نیز از رویکردهای نظری همراه با اصطلاح پردازی‌ها و رمزنگاری‌های صریح عارفانه متداول در آثار متأخر به دور است و به عبارت دیگر این اثر نیز مانند بسیاری از آثار عرفانی سده‌های نخست، نظیر انیس المریدین و شمس المجالس، انس المریدین و روضة المحبین و قصه یوسف در کنار وجه عرفانی، رنگ شرعی و تاریخی دارد که تا حد قابل توجهی متأثر از مواعظ و حکایت‌های متن است.

۳-۳-۴ دوری از تازگی و بداعت بیانی

در این متن تأویلات مبتنی بر اقوال و حکایت‌های پیشین بر تأویلات ذوقی صرف و مختص نویسنده برتری دارد. با وجود نکات صوفیانه و اشارات ذوقی که به سادگی و کوتاهی در این متن ملاحظه می‌شود، اثری از تأویلات بدیع و شخصی و دیدگاه‌های باطنی خاص مفسر، حاصل از تجربه‌های عرفانی و دیدگاه‌های خود او نیست. به عبارت دیگر، در میان انبوه روایات و منقولات مندرج در بحر المحبة فی اسرار المودة، نمی‌توان تازگی چندان در قرائت درون‌نگرانه و استنباط از روایات و اقوال بزرگان و مفسران سده‌های نخست در این متن یافت.

وجه دیگر دوری این اثر از تازگی، به وجود روایات، حکایات، نکات و اشاراتی مربوط می‌شود که مشابه آنها در برخی تفاسیر سده‌های نخست نیز عیناً یا با تغییراتی اندک موجود است. مقایسه این اثر با برخی از روایت‌ها و حکایت‌های موجود در آثاری نظیر تفسیر طبری، قصص الانبیای نیشابوری، روض الجنان و روح الجنان، کشف الاسرار و علة

الابرار، تاج التراجم فی تفسیر القرآن للاعاجم، تفسیر سورآبادی، و به طور خاص قصه یوسف (جامع الستین للطائف البساتین)، انس المریدین و روضة المحبین و انیس المریدین و شمس المجالس، از شباهت‌های جای به جای میان آنها خبر می‌دهد که خود از اشتراک آنها در بهره‌مندی از مصادر و مآخذی مشترک، و نیز شأن برخی از آنها به منزله مصدری برای اثر/ آثار دیگر حکایت دارد.

وجه دیگر فاصله این اثر از بداعت‌گویی و نوپردازی عرفانی، به ساختار متن از حیث نحوه بیان و آرایش کلام در قالب قصه‌ای بلند مربوط می‌شود که در میان اجزاء آن به تناسب موضوع، از مطالبی کوتاه و دلنشین تحت عناوینی نظیر «حکایت»، «اشارت» و «نکته»، در کنار شواهد شعری بهره برده و وجهی ادبی بدان بخشیده است که پیشتر از آن یاد شد.^{۲۰}

۳-۳-۵ التزام به خط داستانی زندگی یوسف

روایت داستان زندگی یوسف در این اثر از اهمیتی متقدم برخوردار است و بیان سایر مطالب از دیدگاه مفسر، در مراتب دیگر اولویت قرار دارند. همت این تفسیر روایی یا نقلی بر آن است تا ضمن روایت قصه یوسف به منزله خط روایی و ماجرای اصلی سوره، مواعظ، اشارات و حکایاتی را متناسب با موضوع در لابلای آن به نحوی بگنجانند که تعدد و تنوع آنها برجستگی خط داستان را کم‌رنگ نکند. چنین نیست که مانند برخی تفاسیر نظیر کشف الاسرار و عدة الابرار، قصه گویی و تفسیر روایی آیات، در پس حکایت‌ها و نکات عرفانی بحر المحبة فی اسرار المودة پنهان باشد. همچنین این اثر مانند آثار نظیر حقائق الحقایق نیست که انبوه نکات و حکایاتی که با روابط عرضی و حتی طولی پی‌درپی به هم پیچیده شده‌اند و نیز دیدگاه‌های رنگارنگ ذوقی مفسر، میان رخدادهای اصلی ماجراهای زندگی حضرت یوسف فاصله انداخته باشد. بلکه محوریت این تفسیر بیان داستان اصلی سوره است. به عبارت دیگر، آنچه خط روایی داستان را پیش می‌برد، رویدادهای خود قصه است و چنین نیست که خواننده احساس کند داستان تابعی از حکایات و نکات فرعی و فراوان است. این نکته باعث شده تا در میان انبوه روایات، نکات، اشارات و حکایات متنوع، رشته اصلی قصه در بیان مفسر گم نشود. در این متن، سبک

مفسر در ربط عرضی تعداد اندک روایات و حکایات مترادف، چنان است که هر گاه ذکر لطایف و تأویلات متناسب، خواننده را از متن اصلی دور می‌کند، با عبارت «القصه» به ادامه داستان باز می‌گردد؛ طوری که می‌توان گفت در این اثر، جنبه‌ی روایی بیان پا به پای ظرایف عرفانی اهمیت دارد.

۳-۳-۶ برجستگی اسرائیلیات و وجه قصه‌پردازی

ورود انبوهی از اسرائیلیات در متون عرفانی و روایی سده‌های نخست به‌ویژه تواریخ و تفاسیر قرآن انکارپذیر نیست. از میان زمینه‌های محتوایی آیات کلام خدا، داستان‌های پیامبران، به لحاظ موضوع و سابقه، همواره عرصه‌ای گسترده و مهیا برای ورود اسرائیلیات بوده است. چراکه اولاً، ماهیت داستان مجالی برای ورود افسانه‌ها و خرافات به شمار می‌آید و ثانیاً، بسیاری از قصص پیامبران پیشین در کتاب‌های آسمانی از جمله تورات سابقه داشته است. در میان قصص پیامبران، می‌توان از قصه‌ی یوسف به منزله‌ی عرصه‌ای یاد کرد که نسبت به دیگر قصه‌ها از حیث میزان و شدت ورود اسرائیلیات فراهم‌تر و پُررنگ‌تر است. تفصیل ماجرای زندگی این پیامبر الهی همراه با جزئیات مورد پسند قصه‌پردازان در عهد عتیق، در مقابل قرآن که به شرح کلیاتی از آن بسنده کرده، نخستین عامل ورود بخش عظیمی از این دست روایات به تفاسیر قرآنی است. همچنین در کنار ویژگی‌های منحصر به فرد این سوره که قبلاً درباره‌ی آن سخن رانده شد، جنبه‌ی ذوق‌ورزی و علاقه به کشف و شهود و بیان مراتب آن در میان عرفا موجب شده است تا مفسران براساس گرایش و سلیقه‌ی خود عرصه‌ی تأویل را در مقابل خویش فراخ‌تر بینند و گاه به نقل روایات و خیال‌پردازی و خرافه‌گویی‌هایی روی آورند که چندان با موازین عقلی و شرعی و حتی موازین قرآنی همخوانی ندارد.^{۲۱} بحر المحبة فی اسرار المودة نیز مانند بسیاری دیگر آثار هم‌زمینه، مشحون از روایات اسرائیلی است. برای مثال می‌توان از نام‌های شخصیت‌های داستانی این قصه یاد کرد که خاستگاه آنها تورات است. برای نمونه در تورات نام کسی که در مصر، یوسف را از کاروانیان خریداری کرد، «فوطیفار» (پوتیفار) و منصب او ریاست محافظت دربار است.^{۲۲} این در حالی است که در قرآن با صرف نظر از ذکر نام اصلی او، از وی با عنوان «عزیز» در عبارت «إمرأت العزیز» یاد شده است.^{۲۳} در بسیاری از روایات، تفاسیر و تواریخ اسلامی دوره‌ی نخست، منصب او

متأثر از متن تورات، خزانه‌داری پادشاه مصر و گاه‌جانشین و فرمانده لشکر او و گاه‌دارنده هر دو سمت، و با اسمی شبیه به اسم او در این کتاب آسمانی، اعم از اِطْفِیر، قَطْفِیر، و قَطِیفور دانسته شده است. در این متن نیز چنین از او یاد شده است: «قِيلَ: رُؤْيَا النَّهَارِ لَا تَنْصَحُ، وَهَذَا غَلَطٌ، لِأَنَّ يَوْسُفَ ع- رَأَاهَا بِالنَّهَارِ وَقَطِيفُورَ رَأَاهَا أَيْضاً بِالنَّهَارِ وَهُمَا صَحِيحَتَانِ». همچنین می‌توان از روایاتی متعدد نام برد که هر چند خاستگاهی در تورات برای آنها یافت نمی‌شود، رویی به حقیقت ندارند و بی‌شک حاصل افسانه‌گویی و قصه‌پردازی مفسران اسلامی‌اند. برای مثال می‌توان به ماجرای احضار گرگ در محضر یعقوب و استنطاق او درباره صدق و کذب دریدن فرزندش یاد کرد.

۳-۳-۷ مصادِر و مآخذ تفسیری

چنانکه پیش‌تر در مبحث روش تفسیری بحرالمحبه آمد، وجه غالب در شکل‌گیری اثر، گردآوری اقوال و روایات است. در برخی روایات، به نام محدثان و راویان مطالب در شرح ماجرای یوسف اشاره شده ولی در بسیاری از آنها در سیاقی همانند تواریخ و کتب قصص نامی از افراد به میان نیامده است. روایت‌های ابن عباس بیشترین سهم را در این اثر به خود اختصاص داده است و در کنار او، روایاتی از کعب الاحبار، وهب بن منبه، خلیفه اول (ابوبکر بن ابی قحافه)، انس بن مالک، امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب، عاصم بن حمزه، معاذ بن جبل، حسن بصری، سُدی، کلبی، مُجاهد و ضحاک نیز به چشم می‌خورد. همچنین در این اثر احادیث زیادی مشتمل بر گفتارهای پیامبر اسلام (ص) ذکر شده است که به نظر می‌رسد تعداد زیادی از آنها از سوی مفسر یا مفسران پیشین به پیامبر بسته شده‌اند و در منابع روایی اهل سنت و شیعه اثری از آنها یافت نمی‌شود. ضمن اینکه اقوال دیگری از برخی انبیای الهی مانند شعیب، موسی بن عمران، داود و عیسی بن مریم و نیز برخی روایات قدسی در متن بحرالمحبه جای دارند.

بخش قابل توجهی از منقولات و شروح تفسیری نیز به اقوال صوفیان نخستین اختصاص دارد که گاه نام برخی از آنها نظیر ابوالقاسم قشیری، ابوسعید خدری و عطاء سگری آمده است؛ گاه نیز این اقوال به صورت مجهول از مصادری ناشناخته نقل شده‌اند. معلوم نیست نبودِ ذکرِ از صاحبان نقل در این جملات و عبارات، به دلیل ناشناخته بودن آنها بر خود

نویسنده است، یا به بی‌اهمیتیِ درج نام‌ها برای وی مربوط می‌شود. غالباً در این موارد، از صاحبان نقل با عناوینی نظیر «بعضهم»، «بعض المشایخ»، «ارباب الاشارات و الیابان»، «بعض الصالحین»، «فی الخبر»، «فی روایه»، «رؤی»، «قال المفسرون»، «قال اهل التفسیر» و «قیل» یاد شده است. همچنین مفسر در چند موضع، با عبارت «قال الحکیم» نقل‌هایی آورده که بر راقم این سطور هویت او معلوم نشد.^{۲۴} گفتنی است شخصیت‌های اصلی حکایت‌های عرفانی، اخلاقی و شرعی مندرج در این اثر عبارت‌اند از: ذوالنون مصری و اُصمعی، هارون الرشید، ابن سماک، نعمان بن بشیر، جنید بغدادی، رابعه عدویه، عبدالله بن مسلمه، ابوعلی دقاق، ابراهیم خواص، یحیی بن اکثم، شبلی، حسن بن یزید، سهل بن عبدالله تستری، ابانیزید بسطامی، عبدالواحد بن زید، علی، ابراهیم، عیسی بن مریم، امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب، یحیی بن زکریا و موسی بن عمران.

در خصوص منابع مورد استفاده مفسر، نظر به روایات مشترک در بحر المحبة فی اسرار المودة و برخی تفاسیر و تواریخ سده‌های نخست، بی‌شک مفسر از مصادر و مآخذی متقدم در تألیف اثر خود بهره برده است. اما جز «تفسیر سجستانی» از هیچ‌یک از منابع دیگر نام برده نشده است.^{۲۵} عبارت «ذکر فی التفسیر» نیز در متن این اثر، هرچند حامل ارزشی در تعیین یکی دیگر از مصادر آن نیست، از جهت تأکید بر استفاده مؤلف از منابع تفسیری پیش از خود اهمیت دارد.

۳-۴ مؤلف اثر

طبق اطلاعات مندرج در متن دست‌نوشته‌ها، چاپ‌های سه‌گانه سربی و فهرست‌های نسخ خطی، این اثر گاه به مجدالدین ابوالفتوح احمد بن محمد غزالی طوسی، اندیشمند و صوفی برجسته (متوفی ۵۲۰ ق)^{۲۶} و گاه به برادر بزرگ او، ابوحامد محمد غزالی، فقیه، متکلم، فیلسوف، عارف، و مجتهد پُرآوازه قرن ششم هجری (متوفی ۵۰۵ ق)^{۲۷} نسبت داده شده است. یک نسخه از دو نسخه سنگی چاپ بمبئی به احمد، و دیگری که در سال ۱۸۷۶م منتشر شده، به محمد نسبت داده شده است. در صفحه عنوان این کتاب، بدون بیان هرگونه توضیح درباره آن، چنین آمده: «هذا کتاب بحر المحبة فی اسرار المودة فی تفسیر سورة یوسف للعالم الربانی و الحکیم الصمدانی بحر الحقائق و کنز الدقائق شیخ العارفين الشيخ احمد الغزالی رحمة الله

تعالی». همچنین چاپ سربی این اثر مربوط به سال ۱۳۱۲ در تهران نیز از آن ابوحامد دانسته شده است. مترجم این کتاب نیز، ابوالحسن فقیهی آیت‌الله زاده گیلانی، عالم شیعی معاصر، که ترجمه فارسی آن را با عنوان *اسرار عشق یا دریای محبت*، ترجمه *بحر المحبته فی اسرار الموده*، تفسیر سوره شریفه یوسف در سال ۱۳۲۵ منتشر کرده، آن را به ابوحامد نسبت داده است. ایران منش (۱۳۹۱) نیز در پایان‌نامه خود این اثر را از آن احمد دانسته و در همین راستا، شاهرودی نیز در مقدمه *پیرطوس؛ غزالی و بحرالمحبه، کارنامه و روش* اثر مذکور را به احمد متعلق دانسته است. در نوشته‌های فهرست‌نویسان و پژوهشگرانی که به احوال و آثار دو برادر غزالی پرداخته‌اند نیز اختلاف نظر درباره مؤلف این اثر ملاحظه می‌شود. اغلب، آن را از احمد غزالی و برخی از آن برادر بزرگش دانسته‌اند. با وجود این، به نظر می‌رسد انتساب *بحرالمحبه* به هر یک از دو برادر، نادرست و محتملاً در نتیجه رسم دیرینه انتساب آثار به بزرگان اندیشه و عرفان باشد.^{۲۸}

۳-۵ نحوه شکل‌گیری اثر

با وجود تلاش‌های پیگیر و طولانی در کشف نحوه تألیف و منشأ شکل‌گیری *بحرالمحبه*، نشان و دلیلی یقینی درباره مؤلف و نیز زمان و نحوه پدید آمدن این اثر به دست نیامد. اما قرائن حاصل از این جستجوها نشان می‌دهد اثر مذکور نمی‌تواند اصالتی در سده‌های نخست داشته باشد. این در حالی است که در نظر اول، سادگی نثر و ساختار کهن متن، و نیز روش تفسیری و رویکرد صوفیانه مؤلف در برگزیدن طریق سلوک صوفیانه و نحوه بیان دیدگاه‌های عرفانی، حدس شکل‌گیری آن را به پیش از سده هفتم می‌رساند. اما تأمل در محتوای متن و نیز روابط بینامتنی آن با تفاسیر سده‌های نخست و نیز دقت در فهرست‌های نسخ خطی موجود در مراکز و کتابخانه‌های دنیا نشان می‌دهد که برداشت اولیه نمی‌تواند چندان مقرون به صحت باشد. به نظر می‌رسد این اثر، حاصل تأمل یکی از اهالی فضل و عرفای متأخر و علاقه‌مند به متون تفسیری کهن در شرح قصه یوسف باشد که با غور در تفاسیر سده‌های نخست به زبان عربی و فارسی، و برچیدن بخش‌هایی از آنها در توالی یکدیگر و محتملاً ترجمه برخی از آنها از فارسی به عربی، با افزودن اشعاری از متون کهن،

اثری مستقل را در تفسیر این سوره ترتیب داده باشد. به عبارت دیگر به نظر می‌رسد این اثر صبغه‌ای تدوینی، تألیفی و ترجمه‌ای داشته باشد. این گمان، حاصل بررسی‌های نگارنده طی دو سال گذشته درباره‌ی این متن و دیگر تفاسیر کهن سوره‌ی یوسف و نیز اطلاعات فهارس دست‌نوشته‌هاست و البته، نمی‌توان از اطمینان درباره‌ی آن سخن گفت؛ چه، اظهار نظر قطعی درباره‌ی هر یک از موضوعات و وقایع تاریخی از جمله چند و چون شکل‌گیری مکتوبات، آن هم به درازنای صدها سال گذشته، دور از خرد و انصاف است. با وجود این، گویا تنها وجه محتمل درباره‌ی شکل‌گیری اثر همان چیزی باشد که به قلم در آمد و مقومات آن از این قرارند:

اولاً، این اثر چنانکه پیش‌تر به تفصیل آمد، تقریباً از بیان دیدگاه‌های تازه و مختص به نویسنده خالی است. ثانیاً، بسیاری از مطالب مندرج در متن، چه در روایات تفسیری و چه نکات و اشارات عرفانی و چه حتی احادیث انبیا و اقوال عرفا، از مصادر و مآخذی برآمده که به سده‌های نخست اسلامی تعلق دارند و در بسیاری از متون متقدم که پیش‌تر از آنها نام برده شد، تکرار آنها یا عباراتی مشابه آنها را می‌توان یافت. عمده‌ی شباهت‌ها، میان این اثر و *انیس المریدین و شمس المریدین و انیس المریدین و روضة المحبین و همچنین قصه یوسف نمایان و قابل توجه است. ثالثاً، نام و نشانی از اثر در میان انبوه نوشتارهای مبتنی بر تفسیر سوره‌ی یوسف در سده‌های نخست یافت نمی‌شود. نگارنده، به قصد یافتن ردی از این اثر، اوراق زیادی را از تفاسیر و تواریخ کهن فارسی و عربی در شرح ماجرای یوسف پیامبر، در بازه‌ی زمانی قرن چهارم تا نهم هجری، مورد مطالعه قرار داد اما هیچ اثری نیافت. این در حالی است که بسیاری از مفسران، در نگارش خویش از مصادر و مآخذ زیادی بهره برده‌اند و گاه نیز صراحتاً از مؤلفان یا کتاب‌ها نام برده‌اند.*

برای مثال احمد بن ابونصر بخاری در *انس المریدین و روضة المحبین* به سال ۴۷۵ ق، از برخی آثار پیشین نظیر *تکمله اللطایف و نزهة الطرایف* از احمد بن محمد بن منصور ارفنجی در تاریخ انبیا به منزله‌ی یکی از مصادر و منابع خود نام برده است. همچنین در نسخه‌های متأخر اثر بخاری، مطالبی به نقل از «لطائف» آمده که از نظر آل‌داود، منظور، *لطایف التفسیر* معروف به تفسیر درواجکی یا تفسیر زاهد از ابونصر احمد بن حسن زاهد دارانی درواجکی است که در سال ۵۱۹ ق در بخارا نوشته شده است (بخاری، ۱۳۸۶: ۲۷).

همچنین احمد بن زید الطوسی، در تفسیر مفصل صوفیانه خویش ذیل شصت مجلس که طبق نظر شفیع کدکنی آن را در حدود سال ۴۷۰ق به نگارش درآورده، از مشایخ و بزرگان علم و تصوف نام برده، اما کمترین نشانی از بحر المحبة فی اسرار المودة نیاورده است.^{۲۹} همچنین مولی معین الدین فراهی هروی، عارف کامل و واعظ شهیر هرات که اثر بسیار مفصل خود را مشتمل بر روایات و اقوال متعدد و وجوه گوناگون کلام ترتیب داده، ضمن استفاده از اقوال بسیاری از عرفا و مفسران که ذکر آنها این مقال را به درازا خواهد کشاند، منقولات و روایاتی متعدد از آثار فراوانی نظیر کشف الاسرار، زهرة الرياض فقیه ابی داود ابن سلیمان، خلاصة الحقایق، احسن القصص قشیری، روضة الاصفیا، شرح تعرف، زبدة التواریح، منطق الطیر، قوت القلوب، تفسیر کبیر، روضة العلماء، عرایس البیان ثعلبی، قصص التنزیل امام ابو مطیع مکحول، تاریخ طبری، تیسیر، حقایق التفسیر ابو عبدالرحمن سلمی، عین المعانی، جامع اعظم، تفسیر بسیط امام واقدی، صحاح مصابح (مصابیح) و کشف زمخشری آورده؛ بدون آنکه ذکر از بحر المحبة فی اسرار المودة به میان آورده باشد.^{۳۰}

حال پرسش اینجاست که اگر قدمت و اصالت این اثر از وجهی مؤید برخوردار است و می توان آن را به سده های نخست متعلق دانست، چگونه است که نویسندگان و مفسرانی که در طول سنت تفسیرنگاری - دست کم تا قرن نهم - آثاری را در تفسیر سوره یوسف از خود به جای گذاشته اند و استفاده از آثار و مآخذ دیگر را وجه همت خود قرار داده و حتی از بسیاری از آنها و پدیدآورانشان یاد کرده اند، اندک نامی از بحر المحبة فی اسرار المودة نیاورده اند؟! این در حالی است که بحر المحبة به طور خاص و متمرکز در شرح عرفانی قصه یوسف به وجود آمده، اما بسیاری از مآخذی که مفسران از آنها بهره و نام برده اند، به طور عام درباره قصه های پیامبران و کلیاتی در مسائل عرفانی به نگارش درآمده اند.

۳-۶ زمان شکل گیری اثر

به نظر می رسد عمر تألیف بحر المحبة فی اسرار المودة بیش از چهارونیم، و حداکثر پنج قرن نباشد. جز آنچه در عبارات فوق آمد، قرائن نسخه شناختی نیز مؤید این دیدگاه است.

جمع‌بندی اطلاعات نسخه‌ها از میان فهرست‌های جامع نسخ خطی و برخی از مجموعه‌های دیگر، از جمله فنخا، دنا، از وجود ۱۷ نسخه از این اثر در مجموعه‌هایی نظیر آستان قدس رضوی، مجلس شورای اسلامی، دانشگاه تهران، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، کتابخانه آیت الله گلپایگانی خبر می‌دهد. طبق فهرست‌های موجود نسخ خطی، زمان شکل‌گیری قدیمی‌ترین نسخه به سال‌های پایانی قرن دهم مربوط می‌شود. این نسخه که با شماره ۱۴۸۳ در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود، طبق نظر فهرست‌نویسان، در شوال ۹۲۹ ق به کتابت درآمده است. جز این، نسخه دیگری موجود است که به قرن یازدهم مربوط می‌شود. در ادامه، کتابت چهار نسخه در قرن دوازدهم، چهار نسخه دیگر در قرن سیزدهم و پنج نسخه نیز در قرن چهاردهم انجام شده است. دو نسخه نیز فاقد تاریخ‌اند که با توجه به دیگر اطلاعات، به نظر می‌رسد به یکی از همین چند سده متأخر مربوط باشند (درایتی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۱۴۱-۱۴۰؛ همان، ۱۳۸۹: ۳۴۹). به عبارت دیگر بر اساس نظر درایتی، قدیمی‌ترین کتابت به اواخر قرن دهم مربوط می‌شود. نگارنده، اصل و متن همه نسخه‌های موجود در این کتابخانه را به دقت مورد بررسی قرار داد. از شش نسخه موجود در این مجموعه - صرف نظر از نسخه چاپ سربی بمبئی که پیش‌تر درباره آن سخن گفته شد - تنها دو نسخه یادداشت پایانی کاتب دارند و در آن‌ها به دقت می‌توان سال‌های ۱۱۳۰ ق و نیز ۱۳۲۳ ق را به عنوان تاریخ کتابت خواند. جز این، لازم است از نسخه شماره ۲۲۱۱ کتابخانه ملی نیز سخن گفت که طبق مندرجات فهرست‌نویس، در عبارتی کلی به قرن یازدهم تعلق دارد. قرینه دیگری که ظن تعلق این اثر را به زمانی پیش از حدود چهار یا پنج قرن اخیر از ذهن دور می‌سازد، وجود نسخه‌های این اثر در حوزه جغرافیای سیاسی اخیر ایران است که در ادامه بیشتر به آن خواهیم پرداخت.

۳-۷ مکان شکل‌گیری اثر

پس از سخن درباره تأخر نسبی تألیف این اثر، نوبت به بیان حدس راقم این سطور درباره مکان شکل‌گیری آن یا هویت مؤلف از حیث تعلق وی به محدوده‌ای جغرافیایی از سرزمین‌های اسلامی است. به نظر می‌رسد این اثر در ایران به تألیف درآمده باشد. مهم‌ترین قرینه در تقویت این ظن، نبود نام و نشانی از بحر المحبة فی اسرار المودة در کتابخانه‌ها و

مراکز نگهداری نسخ خطی در بسیاری از کشورهایی است که بسیاری از نسخه‌های تمدن اسلامی در سده‌های میانه را در خود جای داده‌اند. گمان راقم این سطور آن بود که با وجود انبوه نسخ خطی اسلامی در کشورهای مسلمان و نیز همسایگانی نظیر پاکستان، هند، عراق، ترکیه، تاجیکستان، ازبکستان، مصر و سوریه، بتوان نسخه‌هایی از این اثر را - همچون بسیاری از نسخ پُر تعداد و پراکنده - در این کشورها نیز یافت. از همین رو به جستجوی این اثر در بسیاری از پایگاه‌های اینترنتی و فهرست‌های منتشر شده از نسخ خطی کتابخانه‌های بزرگ دنیا برآمد، اما اثری از بحر المحبته نیافت. ذکر نام انبوه فهرست‌هایی که مورد ملاحظه قرار گرفت، این مجال را به درازا خواهد کشاند و تنها به برخی از آنها اشاره می‌شود: معجم المخطوطات العراقیه^{۳۱}، فهرست المخطوطات العربیه فی پاکستان^{۳۲}، فهرست نسخه‌های خطی دو کتابخانه شخصی پاکستان (مجددی، کاظمی)^{۳۳}، المعجم المفهرس للمخطوطات العربیه والاسلامیه فی طشقند^{۳۴}، فهرس المخطوطات الاسلامیه بمکتبه الشیخ الموهوب اولحیب الخاصه بجایه - الجزائر^{۳۵}، فهرس المخطوطات العربیه والامازینیغیه^{۳۶}، فهرس المخطوطات الیمنیه لمکتبه الاحقاف: بماحفظه حضر موت - الجمهوریه الیمنیه^{۳۷}، دفتر کتبخانه ایاصوفیه^{۳۸}، فهرس المخطوطات العربیه المحفوظه فی مکتبه الاسد الوطنیه^{۳۹}، فهرس مخطوطات جامعه الملک سعود^{۴۰}، من فهرس الکتب العربیه المحفوظه بالکتبخانه الخدیویه^{۴۱}، فهرس المخطوطات: نشره بالمخطوطات التی اقتنتها الدار من سنه ۱۹۳۶ - ۱۹۵۵^{۴۲}، فهرس المخطوطات العربیه: بدار الکتب المصریه (المجامیع)^{۴۳}، المخطوطات العربیه الموجوده فی مکتبه الجامعه الامیرکیه فی بیروت^{۴۴}، فهرس نسخه‌های خطی کتابخانه راجه محمود آباد لکهنو^{۴۵} و فهرس نامگویی: نسخ خطی مخزن حمید سلطان انستیتو شرق شناسی ابوریحان بیرونی (ازبکستان)^{۴۶}.

دقت در فهرست‌هایی که به طور خاص بر تفاسیر قرآنی متمرکز شده‌اند، این ظن را حتی بیشتر تقویت می‌کند. برای مثال می‌توان از الفهرس الشامل للتراث العربی الاسلامی المخطوط؛ علوم القرآن: مخطوطات التفسیر و علومه^{۴۷}، فهرس کتب التفسیر^{۴۸}، و نیز فهرس مخطوطات دارالکتب الظاهریه: علوم القرآن الکریم: التفسیر^{۴۹} و نبود اثری از بحر المحبته در آنها یاد کرد. نگارنده حتی با این احتمال که چه بسا این اثر بدون ذکر نام و تنها ذیل

«تفسیر سوره یوسف» درج شده باشد، مداخل شبه معرف مذکور را به دقت بررسی کرد، اما نشانی از بحر المحبة فی اسرار المودة ذیل آنها نیز نیافت.

۴- نتیجه گیری

۱. بحر المحبة فی اسرار المودة از جمله تفاسیر صوفیانه به زبان عربی است که در آن سوره یوسف در قلبی داستانی و با استفاده از اشارات و حکایات عرفانی به نثر و روشی ساده و دلنشین تفسیر شده است. نویسنده از طریق تفسیر این سوره، ماجرای زندگی این پیامبر الهی را از ایام کودکی تا پایان زندگی روایت می کند و آن را با بیان لطایف و اشارات عرفانی و اخلاقی، احادیث نبوی و اقوال علما و متصوفه و حکایاتی عرفانی می آمیزد.
۲. از این اثر تاکنون چهار ترجمه به فارسی ارائه شده است. بنا به بررسی های انجام شده، در حال حاضر نسخه های خطی این اثر تنها در مراکز و کتابخانه های ایران فعلی از جمله آستان قدس رضوی، ملی، دانشگاه تهران، آیت الله مرعشی نجفی و آیت الله گلپایگانی نگهداری می شوند.
۳. جایگاه این تفسیر صوفیانه، در مرحله آغازین سنت تفسیرنگاری اسلامی و پیش از ظهور و بروز دیدگاه های ابن عربی در عرفان شناخته می شود. وجه قالب رویکرد عرفانی در این اثر همچون دیگر آثار سده های نخست اسلامی (قبل از قرن هفتم) سادگی و برجستگی عرفان عملی در مقابل عرفان نظری و دوری از مفاهیم و اصطلاحات عارفانه و نمادپردازی های عالمانه، و نیز اعتنا به جنبه های اخلاقی و پایبندی به شریعت است.
۴. این اثر در بسیاری از ماجراها و روایات تفسیری، نکات و اشارات عرفانی، احادیث پیامبر و سخنان دیگر بزرگان دینی و نیز اقوال صوفیه با برخی تواریخ انبیا و تفاسیر نخستین قرآن- اعم از تفسیرهای کامل و تفسیرهای ویژه سوره یوسف- از جمله کشف الاسرار و عدة الابرار، قصص الانبیای نیشابوری و کسایی، روض الجنان و روح الجنان، و به طور خاص بانیس المریدین و شمس المجالس، قصه یوسف، انس المریدین و روضة المحبین و حدائق الحقایق مشترک است.
۵. در تفاسیر مذکور، از برخی تفاسیر سده های نخست به منزله مصادر و مآخذ مؤلفان نام

برده شده، اما اثری از بحر المحبته فی اسرار الموده نیست. از طرف دیگر، محتوای این اثر فارغ از دریافت‌های بدیع و تأویلات شخصی مفسر است و عمده مطالب تکراری است. نکته دیگر آنکه، علاوه بر نبود هیچ نام و ردی از این اثر در متون متقدم، قدمت هیچ یک از نسخه‌های موجود نیز به سده‌های نخست نمی‌رسد؛ تاجایی که کتابت قدیمی‌ترین نسخه مورد ملاحظه، به نیمه اول قرن دوازدهم مربوط می‌شود. با توجه به این سه نکته، به نظر می‌رسد این اثر ماهیتی تدوینی، تألیفی و ترجمه‌ای داشته باشد که حداکثر چهار یا پنج قرن پیش شکل گرفته باشد. احتمالاً تألیف این اثر در قلمرو جغرافیایی ایران فعلی صورت گرفته، و کتابت‌های مکرر آن نیز به همین حوزه مربوط باشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای اطلاع از رویکردها و روش‌های عمده در تفسیر، رک. مبثی با همین عنوان در شاهرودی: ۱۳۸۰، صص ۱۲۷-۱۰۸.
۲. برای اطلاع از متون و تاریخ تفاسیر عرفانی، رک. قاسم‌پور: ۱۳۹۲، صص ۱۵۶-۱۲۷؛ شاهرودی: ۱۳۸۱، صص ۱۰۶-۸۱. برای اطلاع درباره مبانی تفسیر عرفانی، رک. قاسم‌پور: ۱۳۹۲، صص ۱۶۵-۲۰۹؛ شاهرودی: ۱۳۸۱، صص ۲۱۸-۱۹۰. همچنین برای اطلاع درباره جایگاه تأویل در تفاسیر عرفانی رک. همان، صص ۳۰۴-۲۲۱؛ نیز درباره چرایی و پیدایش زبان عرفانی در تفسیر قرآن، رک. نوبیا: ۱۳۷۳، صص ۷-۱ و صص ۲۰-۱۵.
۳. عبدالوهاب نیشابوری ضمن ارائه طبقه‌بندی تفاسیر عرفانی به تفاسیر تک‌آیه، تک‌سوره و کامل، شرحی کوتاه از چهار تفسیر کامل قرآن ارائه می‌دهد. برای اطلاعات بیشتر، رک. شاهرودی: ۱۳۸۰، صص ۳۲۸-۲۵۹. او همچنین کتاب‌شناسی مفصل و ارزنده‌ای در پایان اثر خود درباره تفاسیر عرفانی و پژوهش‌های انجام شده درباره آنها ارائه می‌دهد. رک. همان، صص ۴۲۹-۳۵۳.
۴. چاپ اول این کتاب با عنوان تفسیر سوره یوسف: الستین الجامع للطائف البساتین در سال ۱۳۴۵ توسط بنگاه ترجمه و نشر کتاب صورت گرفته است. چاپ‌های اخیر این کتاب با نام‌های قصه یوسف (الجامع الستین للطائف البساتین) و قصه یوسف و نیز جامع اللطائف (شرحی بر تفسیر سوره حضرت یوسف) به ترتیب در سال‌های ۱۳۶۷ و ۱۳۸۲ از سوی شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، و ۱۳۸۵ از سوی نشر فیض کاشانی انجام شده است. برای اطلاعات بیشتر درباره این اثر، رک. معین، محمد، «نسخه خطی تفسیر سوره یوسف»، یغما، شماره ۷، مهر ۱۳۲۷.

۵. این کتاب به منزله جلد دوم *تاج القصص*، به همت سیدعلی آل داود در سال ۱۳۸۶ از سوی فرهنگستان زبان و ادب فارسی منتشر شده است.

۶. رک. فهرست منابع.

۷. گفتنی است از تفسیر *بزرگ فراهی* که به درخواست برخی دوستانش نگاشته، جز بخشی اندک، چیزی در دست نیست. تنها کتاب کامل و مشهور او مربوط به سوره یوسف و همین اثر است که دو مرتبه به دستور بهرام میرزا در سال ۱۲۷۸ و در هند به سال ۱۳۰۹ ق به چاپ رسیده است. ضیاءالدین سجادی، دو چاپ پیشین را ناقص ارزیابی کرد و با افزودن بخش‌های به دست آمده، به رفع ناقص و ارائه تصحیحی کامل و جدید از این اثر در سال ۱۳۸۴ به کمک انتشارات دانشگاه تهران همت کرد.

۸. سیدجعفر سجادی فهرستی از برخی شرح‌های سوره یوسف را اعم از نظم و نثر، در مقدمه تفسیر *حدائق الحقائق* ارائه کرده است. رک. فراهی، ۱۳۸۴: صص بیست و شش - بیست و هفت.

۹. تصحیح این اثر طی طرحی مصوب در شورای پژوهش سازمان اسناد و کتابخانه ملی در حال انجام است و نوشتار پیش رو بخشی از نتایج آن به شمار می‌آید.

۱۰. رک. فهرست منابع.

۱۱. عبدالوهاب شاهرودی که نام او در شناسنامه اثر به عنوان پدیدآور درج شده، استاد راهنمای پایان‌نامه مذکور است. در حالی که متن کتاب به‌طور کامل همان پایان‌نامه ایران‌منش است. شاهرودی در این قالب جدید، تنها مقدمه‌ای چند صفحه‌ای بر آن نوشته و در پایان آن اشاره‌ای کوتاه به دانش آموخته خود کرده که «فصول این اثر را پی ریخته» و از او تشکر کرده است!

۱۲. برخی از آنها عبارت‌اند از: کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه شماره ۳۸۵۴۵؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه شماره ۴۷۶۷۷؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه شماره ۴۹۹۲۰؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه شماره ۲۳۳۳۱؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه شماره ۳۴۹۱۱؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه شماره ۲۷۶۸۱؛ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نسخه شماره ۱۱۰۳۸۳۲؛ کتابخانه مرکز احیاء التراث الاسلامی، نسخه شماره ۱۹۶۰؛ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، نسخه شماره ۷۴۶۹؛ کتابخانه ملی، نسخه شماره ۲۲۱۱؛ کتابخانه ملی، نسخه شماره ۱۴۰. برای اطلاعات بیشتر درباره نسخه‌های این اثر، رک. درایتی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۱۴۱-۱۴۰؛ همان، ۱۳۸۹: ۳۴۹.

۱۳. مصحح، در مقدمه مفصل و تحلیلی این اثر نشان می‌دهد که این نسبت ناروا و احتمالاً از سوی مریدان شیخ انصاری، یا کاتبان و فهرست‌نویسان بر ساخته و رایج شده است. رک. *انیس المریدین*، ۱۳۹۸: ۷-۱۳.

۱۴. رک. درایتی، ۱۳۹۰، ج ۵: ۳۲۳.

۱۵. شرح این موضوع، مجالی مفصل و مجزا می‌طلبد که به یاری خدا در آینده به آن پرداخته خواهد شد.

۱۶. ایران‌منش با توجه محدود گزاره‌های مندرج در این اثر که در آنها مفسر ضمن بیان نظرات مختلف مشایخ و مفسران دیگر، آنها را نمی‌پذیرد و وجهی دیگر را بیان می‌کند، وجهی استدلالی نیز برای این تفسیر قائل شده است. (رک. ایران‌منش، ۱۳۹۱: ۶۱) حال آنکه با توجه به بررسی‌های بینامتنی در بررسی تطبیقی میان این اثر و برخی تفاسیر و تواریخ سده‌های نخست هجری به نظر می‌رسد اغلب عبارات و دیدگاه‌های مذکور - از جمله مثالی که ایران‌منش ذکر کرده - اساساً از نویسنده نباشد و از مصادر و مآخذی دیگر وارد این تفسیر شده باشد.

۱۷. برای اطلاعات بیشتر درباره روش تفسیری نگارنده، رک. ایران‌منش، ۱۳۹۱: ۴۷-۱۱۸.

۱۸. برای اطلاع درباره ویژگی‌های عرفان در این دوره می‌توان به تاریخ پیدایش تصوف و عرفان و سیر تحول و تطور آن از کریم نیرومند مراجعه کرد. همچنین برای آگاهی از ویژگی‌های تصوف در سده‌های نخست اسلامی می‌توان به مبحث «میراث عرفانی» در مقدمه قاسم میرآخوری بر حقایق التفسیر سلمی مراجعه کرد.

۱۹. به طور خاص برای اطلاعات بیشتر درباره سیر تحول عرفانی در تفسیر سوره یوسف، رک. پروینی و دسپ: ۱۳۸۹. نویسندگان در این مقاله، ضمن تحلیل رویکرد عرفانی در شرح سوره یوسف در ده تفسیر عرفانی بزرگ، از تطور دیدگاه‌های مفسران در این زمینه سخن گفته‌اند.

۲۰. مقایسه دقیق و بررسی وجوه شباهت میان بحر المحبة فی اسرار المودة و آثار مذکور، بحثی مستوفی است که به یاری خدا در نوشتارهایی مجزا نتایج آن ارائه خواهد شد.

۲۱. درباره اسرائیلیات در تفسیر قرآن و قصه‌های انبیا آثار زیادی تاکنون به زبان فارسی و عربی نوشته شده که برای مثال می‌توان به آثار مستقلی نظیر الاسرائیلیات فی التفسیر والحدیث از محمدحسین ذهبی، اسرائیلیات و الموضوعات فی کتب التفسیر از محمدبن محمد ابوشهبه و پژوهشی در باب اسرائیلیات در تفاسیر قرآن از محمدتقی دیاری اشاره کرد. داستان یوسف نیز در برخی آثار مورد توجه قرار گرفته است؛ از جمله: کتاب قصه یوسف و زلیخا فی الأدب الفارسی و مصادرهما فی التوراة و القرآن الکریم از رمضان رمضان متولی در سال ۲۰۰۸، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رقیه کشاورز در «بررسی تطبیقی داستان حضرت یوسف در تفاسیر تیان و کبیر» در سال ۱۳۹۲، پایان‌نامه «نقد و بررسی اسرائیلیات در داستان حضرت یوسف براساس تفاسیر فریقین» از فرشته حاجی شاه کرمی در سال ۱۳۹۱، مقاله «نقد و بررسی اسرائیلیات داستان حضرت یوسف در کشف الاسرار میبدی» از لیلا مرنندی در سال ۱۳۹۶، و نیز مقاله «بررسی تحلیلی تطبیقی روایات

- ناظر بر زندگانی یوسف در مصر در منابع تفسیری فریقین» از محمد سلامی راوندی در سال ۱۳۹۰.
۲۲. «تاجران پس از اینکه به مصر رسیدند یوسف را به فوطیفار، یکی از افسران فرعون فروختند. فوطیفار رئیس محافظان دربار بود.» (سفر پیدایش / ۳۷، ۳۶)
۲۳. رک. یوسف: ۲۱ و ۳۰.
۲۴. شاید منظور او ابو عبدالله محمد بن علی بن حسن بن بشر ترمذی (متوفی ۲۹۶ق)، ملقب به حکیم ترمذی یا عبدالواحد بن زید باشد که او نیز به نقل از خواجه عبدالله انصاری بدین لقب خوانده شده است (رک. انصاری، ۱۳۶۲: ۱۳۰). البته راقم این سطور احتمال اخیر را بعید می‌داند؛ چراکه مؤلف در متن مذکور یک جا نام عبدالواحد بن زید را بدون این لقب ذکر کرده است.
۲۵. گویا این اثر متعلق به محمد بن عزیز سجستانی (متوفی ۳۳۰ق)، از مفسران و ادیبان و قرآن‌شناسان اواخر سده سوم و اوایل چهارم است. نام و نشان زیادی از او در دست نیست. با توجه به نامش به نظر می‌رسد از اهالی سیستان باشد. تنها اثری که از وی در دست است کتاب غریب القرآن است که در برخی نسخه‌ها *نزهة القلوب* نامیده شده است (برای اطلاعات بیشتر، رک. ادنه وی، ۱۴۱۷ق: ۴۲). ضیاء الدین سجادی در توضیحاتی ذیل *حدائق الحقایق* وی را خلف بن محمد بن احمد خلف از حکام سیستان می‌داند که علمای آن سامان تفسیری به نام او ترتیب داده اند (رک. فراهی، ۱۳۸۴: ۸۶۱). متن *بحر المحبة فی اسرار المودة* نیز این نظر را تأیید می‌کند چرا که در عبارتی دیگر، روایتی به نقل از «خلف سجستانی» آمده است.
۲۶. برای اطلاعات بیشتر رک. پورجوادی، ۱۳۵۸: ۷۵-۹. همچنین رک. مدخلی به نام او و به قلم نصرالله پورجوادی، در *دانشنامه جهان اسلام*.
۲۷. برای اطلاعات بیشتر درباره او مقدمه بدوی بطانه قابل استفاده است. رک. غزالی، بی تا: ۲۶-۱.
۲۸. شرح اظهار نظرهای موجود و تحلیل و نتیجه‌گیری در این خصوص مجالی مفصل می‌طلبد که نظر به محدودیت این مقاله، موضوع نوشتاری مستقل است که به یاری خدا به طور جداگانه منتشر خواهد شد.
۲۹. برای اطلاعات بیشتر درباره این اثر، ساختار، ویژگی‌ها و محتوای آن، رک. بخاری، ۱۳۸۶: ۱۷-۳۰.
۳۰. برای اطلاعات بیشتر، رک. فراهی، ۱۳۸۴: نه- بیست و دو.
۳۱. درایتی، مصطفی، *معجم المخطوطات العراقية*، ۲۰ج، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۴۴۰ق = ۱۳۹۸.
۳۲. زاهدی، حافظ ثناء الله، *فهرست المخطوطات العربیه فی پاکستان*، ۲ج، کویت: مرکز

فصلنامه علمی ادبیات عرفانی، سال ۱۳، شماره ۲۵، تابستان ۱۴۰۰ / ۳۳

المخطوطات والتراث الوثائق، ۱۴۱۲ق = ۱۳۸۰.

۳۳. مجددی، محمداقبال، فهرست نسخه‌های خطی دو کتابخانه شخصی پاکستان، قم: نشر مجمع ذخایر اسلامی، ۱۳۹۱.

۳۴. المعجم المفهرس للمخطوطات العربیه والاسلامیه فی طشقند، عاصمه جمهوریه اوزبکستان مترجما فی احد عشر مجلدا، بیروت: دارالتقريب بين المذاهب الاسلاميه، ۱۴۱۹ق = ۱۳۷۷

۳۵. مشهد، جمال‌الدین، فهرس المخطوطات الاسلامیه بمکتبه الشیخ الموهوب اولحبيب الخاصه بجایه - الجزائر، لندن: مؤسسۃ الفرقان للتراث الاسلامی، ۱۴۲۵ق = ۱۳۸۳.

۳۶. القادری، محمد، فهرس المخطوطات العربیه والامازیغیه، بی‌جا: مؤسسۃ الملك عبد العزيز، بی‌تا.

۳۷. عبدالله بن حسین بن محمد العیدروس، عبدالقادر بن صالح بن شهاب، عبدالرحمن السقاف. فهرس المخطوطات الیمینیه لمکتبه الاحقاف: بما حفظه حضرموت - الجمهوریه الیمینیه ۳ج. قم: مکتبه آیه‌الله العظمی المرعشی النجفی الکبری قدس سره، الخزانة العالمیه للمخطوطات الاسلامیه؛ تهران: وزاره الخارجیه بالجمهوریه الاسلامیه الایرانیه، مرکز الوثائق والتاریخ الدیپلوماسی، ۱۴۳۰ق = ۱۳۸۸.

۳۸. دفتر کتبخانه ایاصوفیه، استانبول: در سعادت: مطبع محمودبک، ۱۳۰۴ق.

۳۹. فهرس المخطوطات العربیه المحفوظه فی مکتبه الاسد الوطنیه، الجمهوریه العربیه السوریه، وزاره الثقافه، مکتبه الاسد، مدیریه المخطوطات، ۲ج. دمشق: منشورات مکتبه الاسد، ۱۴۲۸ق = ۱۳۸۶.

۴۰. فهرس مخطوطات جامعه الملك سعود، اعداد قسم المخطوطات عماده شؤون المكتبات - جامعه الملك سعود. ۶ج، ریاض: جامعه الملك سعود، ۱۴ق = ۱۳ -

۴۱. من فهرست الكتب العربیه المحفوظه بالکتبخانه الخدیویه، ۶ج، مصر: مطبعه العثمانيه، ۱۴ق.

۴۲. فهرست المخطوطات: نشره بالمخطوطات التي اقتنتها الدار من سنه ۱۹۳۶ - ۱۹۵۵، تصنیف فواد سید. ۳ج، قاهره: دارالکتب، ۱۳۸۳ق = ۱۳۴۰.

۴۳. فهرس المخطوطات العربیه: بدارالکتب المصریه (المجامیع)، تحریر و مراجعۃ عبدالستار الحلوجی. قاهره: دارالکتب و الوثائق القومیه؛ ۴ج، لندن: مؤسسۃ الفرقان التراث الاسلامی (لندن)، ۱۴۳۲ق = ۱۳۹۰.

۴۴. المخطوطات العربیه الموجوده فی مکتبه الجامعه الامیرکیه فی بیروت. اعداد یوسف ق. خوری. بیروت: جامعه الامیرکیه فی بیروت، مرکز الدراسات العربیه و دراسات الشرق الاوسط، ۱۴۰۷ق = ۱۳۶۴.

۴۵. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه راجه محمودآباد لکهنو، دهلی نو: مرکز تحقیقات فارسی رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران، --۱۳.
۴۶. مرعشی نجفی، سید محمود، فهرست نامگویی: نسخ خطی مخزن حمید سلطان انستیتو شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی (ازبکستان)، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۳۷۷.
۴۷. مجمع الملکی لبحوث الحضارة الاسلامیة. موسسه آل البيت، الفهرس الشامل للتراث العربی الاسلامی المخطوط. علوم القرآن: مخطوطات التفسیر و علومه، ۲ج، عمان: المجمع الملکی لبحوث الحضارة الاسلامیة. موسسه آل البيت، ۱۴۰۹ق = ۱۳۶۷.
۴۸. فهرس کتب التفسیر فی مکتبه المصغرات الفیلیمیه فی قسم المخطوطات فی عماده شؤون المکتبات فی الجامعه الاسلامیه، عماده شؤون المکتبات. مدینه المنوره: وزاره التعلیم العالی جامعہ الاسلامیه بالمدينه المنوره، ۱۴۱۷ق = ۱۳۷۵.
۴۹. دقر، عبدالغنی، فهرس مخطوطات دار الکتب الظاهریه: علوم القرآن الکریم: التفسیر، دمشق: المجمع العلمی العربی، ۱۹۶۳م = ۱۳۸۳ق = ۱۳۴۱.

منابع

- ابوالفتح رازی، حسین بن علی (۱۳۶۷). *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*. به کوشش و تصحیح محمدجعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح. ۲۰ج. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- ادنه‌وی، احمد بن محمد (۱۴۱۷ق). *طبقات المفسرین*. تحقیق سلیمان بن صالح الخزی. مدینه: مکتبه العلوم والحکم.
- انصاری، محمد بن عبدالله (۱۳۶۲). *طبقات الصوفیه*. تصحیح محمد سرور مولایی. تهران: توس.
- انیس المریدین و شمس المجالس (۱۳۹۸). *تصحیح و تحقیق محبوبه شمشیر گرها*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- ایران منش، سمانه (۱۳۹۱). «روش‌شناسی تفسیر بحر المحبه فی اسرار الموده احمد غزالی». (پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه خوارزمی. رشته علوم قرآن و حدیث). استاد راهنما: عبدالوهاب شاهرودی.
- بخاری، احمد بن محمد (۱۳۸۶). *انس المریدین و روضه المحبین (جلد دوم تاج القصص)*. با مقدمه و تصحیح سیدعلی آل داود. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- بدوی، عبدالرحمن (۱۹۷۷). *مؤلفات الغزالی*. کویت: وکاله المطبوعات.

فصلنامه علمی ادبیات عرفانی، سال ۱۳، شماره ۲۵، تابستان ۱۴۰۰ / ۳۵

بغدادی، اسماعیل (۱۳۳۰ق). *هدیة العارفين: اسماء المؤلفين و آثار المصنفين*. تهران: مکتبه الاسلامیه.

پروینی، خلیل و سیدعلی دسپ (۱۳۸۹). «رویکرد عرفانی به داستان حضرت یوسف در تفاسیر عرفانی». *ادبیات عرفانی*. سال دوم. شماره ۳.

پورجوادی، نصرالله (۱۳۵۸). *سلطان طریقت؛ سوانح زندگی و شرح آثار احمد غزالی*. تهران: آگاه. درایتی، مصطفی (۱۳۹۰). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فخا)*. ۴۵ج. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.

_____ (۱۳۸۹). *فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)*. ویراستار مجتبی درایتی. ۱۲ج. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

شاهرودی، عبدالوهاب (۱۳۸۰). *نردبان آسمان: جستاری در قرآن و عرفان*. تهران: قلم.

_____ (۱۳۹۹). *پیر طوس؛ غزالی و بحر المحبه، کارنامه و روش*. تهران: مدید.

طوسی، احمد بن محمد (۱۳۸۲). *قصه یوسف*. به اهتمام محمد روشن [ویراست ۳]. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

غزالی، احمد (۱۳۵۹). *سوانح*. براساس تصحیح هلموت ریتتر. با تصحیحات جدید و مقدمه و توضیحات نصرالله پورجوادی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

_____ (۱۳۹۰). *اسرار عشق: تفسیر عرفانی سوره یوسف*. ترجمه ابوتراب حسینی. اصفهان: کنکاش.

_____ (بی تا). *راز و نیاز داستان حضرت یوسف، بحر المحبه فی اسرار الموده*. ترجمه و تلخیص از محمد موسوی خوانساری. بی جا: بی نا.

غزالی، محمد بن محمد (بی تا). *احیاء علوم الدین*. به سعی و مقدمه بدوی طبانہ. قاهره: مکتبه و مطبعه کریاطه فوترا.

فراهی، معین الدین بن محمد (۱۳۸۴). *تفسیر حدائق الحقایق (قسمت سوره یوسف)*. به کوشش جعفر سجادی. تهران: دانشگاه تهران.

قاسم پور، محسن (۱۳۹۲). *جریان‌شناسی تفسیر عرفانی قرآن*. تهران: سخن.

مشار، خانابا (۱۳۴۴). *فهرست کتابهای چاپی عربی، ایران، از آغاز چاپ تا کنون، سایر کشورها، بیشتر از ۱۳۴۰ هـ به بعد*. تهران: بی نا.

میبدی، احمد بن محمد (۱۳۳۹). *کشف الاسرار و عدة الابرار*. به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت. ۸ج. تهران: ابن سینا؛ مهر آیین.

نویا، پل (۱۳۷۳). *تفسیر قرآنی و زبان عرفانی*. ترجمه اسماعیل سعادت. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

References

- Abolfotuh Razi, H. (1988). *Rawd al-Jannan va Ruh al-Jannan fi Tafsir al-Quran*. Edited by M. J. Yahaqi and M. M. Naseh. 20 vols. Mashhad: Astan Quds Razavi Research Foundation.
- Al-Ghazali, M. (?). *Ehya al-Uloom*. Edited by Badawi Tabaneh. Cairo: The Library and Printing House of Kariata Futra.
- Anis Al-Muridin and Shams Al-Majalis* (2009). Edited by M. Shamshirgarha, Mashhad: Astan Quds Razavi Research Foundation.
- Ansari, M. (1983). *Tabaghat al-Sufieh*, Edited by M. S. Molaie. Tehran: Toos.
- Badawi, A. (1977). Compiled by Al-Ghazali, Kuwait: Vekala al- Matbooot.
- Baghdadi, A. (1951). *Hadyatah al-Arefin: the names of the authors and the works of the authors*. Tehran: Maktabah al-Slamiyah.
- Bukhari, A. (2007). *Anas Al-Muridin va Rawzat Al-Mohebin* (Volume 2 of *Taj Al-Qasas*). Edited by S. A. Al-Dawood, Tehran: Academy of Persian Language and Literature.
- Drayati, M. (2010). *Catalog of Iranian Manuscripts (Dena)*. 12 vols. Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.
- Drayati, M. (2011). *Indexes of Iranian Manuscripts (Fankha)*. 45 vols. Tehran: National Archives and Library of Iran.
- Ednahwiyyah, A. (1996). *scholar of the commentators*. Madinah: maktabat al- olum va al-hekam.
- Farahi, M. (2005). *Tafsir Hadayiq al-Haqaiq (part of Surah Yusuf)*. Edited by J. Sajjadih. Tehran: University of Tehran.
- Ghasempour, M. (2013). *Historical review of mystical interpretation of the Qur'an*. Tehran: Sokhan.
- Ghazali, A. (?). *Bahr al-Mahabbah fi Asrar al-Mavaddah*. Translated and summarized by M. Mousavi Khansari.
- Ghazali, A. (1980). *Savaneh, based on Helmut Ritter edition*. Edited by N. Pourjavadi. Tehran: Iranian Culture Foundation.
- Ghazali, A. (2011). *Asrar-e Eshgh: Mystical Interpretation of Surah Yusuf*. Translated by A. Hosseini. Isfahan: Kankash.
- Iran Manesh, S. (2012). "Methodology of Interpretation of *Bahr Al-Mahabbah fi Asrar Al- Mavaddah* of Al-Mawda Ahmad Ghazali" (Master Thesis. Kharazmi University. Quran and Hadith). Supervisor Abdolvahab Shahroudi. Advisor Seyed Ahmad Emamzadeh.
- Meybodi, A. (1960). *Kashf al-Asrar va 'Udah al-Abrar*. Edited by A. Hekmat. 8 vols. Tehran: Ibn Sina; Mehr Ain.
- Moshar, Kh. (1965). *Index of books published in Arabic*. Iran. from the beginning to now, other countries, more than 1340. Tehran: Bina.

- Noya, P. (1994). *Quranic Interpretation and Mystical Language*. Translated by I. Saadat, Tehran: University Publishing Center.
- Parvini, K. and S.A. Desp (2010). "Mystical Approach to the Story of Prophet Yusuf in Mystical Interpretations". *mystical literature*. 2th year. vol. 3.
- Pourjavadi, N. (1979). *Soltane- Tarighat; Life Accidents and Descriptions of Ahmad Ghazali's Works*. Tehran: Agah.
- Shahroudi, A. (2020). *Pir-e Tus; Al-Ghazali va Bahr al-Mahabbah*. Tehran: Madid.
- _____ (2001). *The Sky Ladder: Exploration in the Qur'an and Mysticism*. Tehran: Ghalam.
- Tusi, A. (2003). *Ghesse-e Yousef*. Edited by M. Roshan. [Edition 3]. Tehran: Scientific and Cultural Publications.

***Bahr al-Mahabba fi Asrār al-Mavadda:*
Literary-Mystical Interpretation of Surah Yusuf (PBUH) and
New Insights about It¹**

Mahboobe Shamshirgarha²

Received: 2021/06/13

Accepted: 2021/08/08

Abstract

Bahr al-Mahabba fi Asrār al-Mavadda is one of the Sufi commentaries in Arabic in which Surah Yusuf (Joseph Chapter) has been interpreted in a simple and pleasant prose along with some mystical points, allusions, and anecdotes. Four Persian translations of the work have been done over the last century due to its appealing content and significance. However, no critical review and correction of the book or accurate information about it, like its author, time of authorship, origin, formation, and its status in the mystic tradition of interpreting the Qur'an could be found. This commentary was composed with a practical approach to mysticism and in compliance with religious law and ethics, within the context of Sufi interpretive tradition in the early centuries of Islam (before the seventh century). This work, of which there are several editions, is sometimes attributed to Abu al-Futuh Ahmad al-Ghazali and sometimes to his older brother, Abu Hamed Muhammad. However, it appears that both of these ascriptions are wrong. It seems that this work had been compiled by collecting and translating some Persian anecdotes and quotations from the earlier Islamic commentaries, especially *Anis al-Muridin and Shams al-Majalis*, *Ons al-Muridin and Rawdat al-Muhibbin* and *Ghessa-ye Yusuf*; works that had been written in Arabic four or five centuries earlier. The present study was conducted through examining the commentary and its available editions as well as analyzing the content of hand-written manuscripts, early centuries' commentaries, and the studies that have been done to date.

Keywords: Interpretation of the Qur'an, Mystic interpretations, Classical literature, Surah Yusuf (Joseph Chapter).

---

1. DOI: 10.22051/JML.2021.36497.2213

2. Assistant Professor of Persian language & literature, National Library & Archives of Iran, Tehran, Iran. mah.shamshirgarha@yahoo.com

Print ISSN: 2008-9384 / Online ISSN: 2538-1997